

Вітлінський В.В.,

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіко-математичних методів
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана,

Тимченко О.М.,

кандидат економічних наук, доцент,
професор кафедри фінансів
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана

ДЖЕРЕЛА І ВИДИ ПОДАТКОВИХ РИЗИКІВ, ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК

Розглянуто питання якісного аналізу податкових ризиків. Виявлено чинники, які породжують ризики у сфері оподаткування, ідентифіковано основні їх види. Дано класифікацію джерел та окремих видів податкових ризиків, показано їх взаємозв'язок.

The article deals with the qualitative analysis of tax risks. Some factors generating tax risks are revealed. The main types of the tax risks are identified and classified. The interconnection between the types of the tax risks and their sources are shown.

Важливим і найбільш складним етапом дослідження податкових ризиків є їх якісний аналіз. Головна його мета — виявити об'єктивні й суб'єктивні чинники, котрі породжують ризик у сфері оподаткування, ідентифікувати всі ключові (суттєві) ризики, встановити взаємозв'язок між джерелами та видами податкових ризиків, оцінити конкретні види податкових ризиків із фінансово-економічних, політичних, соціальних та етичних позицій. Для якісного аналізу ризиків у сфері оподаткування необхідно класифікувати джерела їх виникнення та види ризиків, які спричиняє те чи те джерело. Слід зазначити, що питання якісного аналізу податкових ризиків та їх класифікація недостатньо розроблені. Однією із перших спроб є класифікація причин виникнення податкових ризиків, запропонована О.М. Десятнюк. Дослідник виокремлює три групи причин виникнення податкових ризиків, а саме:

— недоліки соціально-економічного характеру (скорочення виробництва, зростання цін, зниження платоспроможності населення, інфляційні процеси, кризи платежів);

— недоліки організаційно-правового характеру (недосконалість системи обліку платників податків і контролю за їхньою діяльністю, недостатній рівень кваліфікації податківців, їх недостатня захищеність, неузгодженість дій контрольних органів у процесі податкового контролю);

— недоліки нормативно-правового характеру (нестабільність податкового законодавства, невідповідність положень у нормативних документах,

неврегульованість питань, пов'язаних з моментом вступу нормативного документа в дію)¹.

Однак, виокремлюючи три групи причин, цей науковець розглядає практично один вид податкових ризиків — порушення податкового законодавства. Хоча слід зазначити, що різні види порушень він характеризує досить детально. Щодо діяльності податкових органів, то загалом увага приділяється лише ризикам порушення податкового законодавства, про що свідчать нормативні документи Державної податкової служби². Автоматизована система роботи з податковими ризиками, яка сьогодні існує в Україні, налічує понад 500 ризиків. Слід також зауважити, що є науковці (О.Ю. Безгубенко, П.Т. Гега, В.І. Грушко, А.Є. Гутник, А.М. Жеребних, І.І. Кучеров, С.В. Онишко, І.М. Тараненко та інші), які, не досліджуючи безпосередньо проблему податкових ризиків, значну увагу приділяють аналізу причин та чинників, що призводять до бюджетних втрат³. Серед них вони називають низький рівень податкової культури платників, недоліки податкової системи, недосконалість чинного законодавства, кризові явища розрахунково-платіжної дисципліни тощо. Та, зрештою, ці причини і є джерелами податкових ризиків. Праці зазначених науковців є фундаментом для дослідження обраної проблеми.

Отже, мета статті — поглибити напрацювання науковців у галузі податкової ризикології, розвинути теоретичні засади податкового ризик-менеджменту шляхом урахування кола причин, що генерують ризики у сфері оподаткування, систематизувати їх, виокремити окремі види ризиків, встановити їх взаємозв'язок. Наукову новизну становлять розроблені авторами класифікації джерел та видів податкових ризиків, характеристики складових класифікаційних груп.

Дослідивши джерела виникнення податкових ризиків з урахуванням доробку вчених-економістів і практиків, ми пропонуємо таку їх класифікацію (рисунком 1).

Визначальною є група чинників психологічного характеру. Завжди об'єктивно існує опір фіску і прагнення з боку платника обійти податки. Це пов'язано, зокрема, із властивим людині матеріальним інстинктом, який реалізується через корисливий інтерес у процесі розподілу створеного продукту. Тим біль-

---

¹ Десятнюк О.М. Моніторинг податкових ризиків (навчально-методичний посібник для слухачів Центру підготовки магістрів). — Тернопіль: Воля, 2003. — С. 40.

² Методичні рекомендації з організації кабінетного аудита (для юридичних осіб), затверджені наказом ДПА України від 25.11.2002 р. № 567.

³ Безгубенко О.Ю. Податкове мислення та форми девіантної поведінки податкоплатників // Фінанси України — 2002. — № 9. — С. 38; Гега П.Т. Правові основи податкової системи, правопорушення, проблеми, рішення. — К., 1996. — С. 51—61; Грушко В.І., Павлюк К.В. Податковий борг: причини та шляхи скорочення // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. — 2004. — № 69. — С. 48—49; Гутник А.Е. Предупреждение налоговой милицией уклонений от уплаты налогов. — К.: Атика, 2004. — С. 35 — 39; Кучеров И.И. Налоговые преступления. Учебное пособие. — М.: Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 1997. — С. 39; Таранов І.М. Економічні передумови податкових деліктів // Фінанси України. — 2000. — № 4. — С. 114 — 121; Онишко С.В., Жеребних А.М. Виконання податкових зобов'язань в Україні // Фінанси України. — 2001. — № 7. — С. 104 — 114.

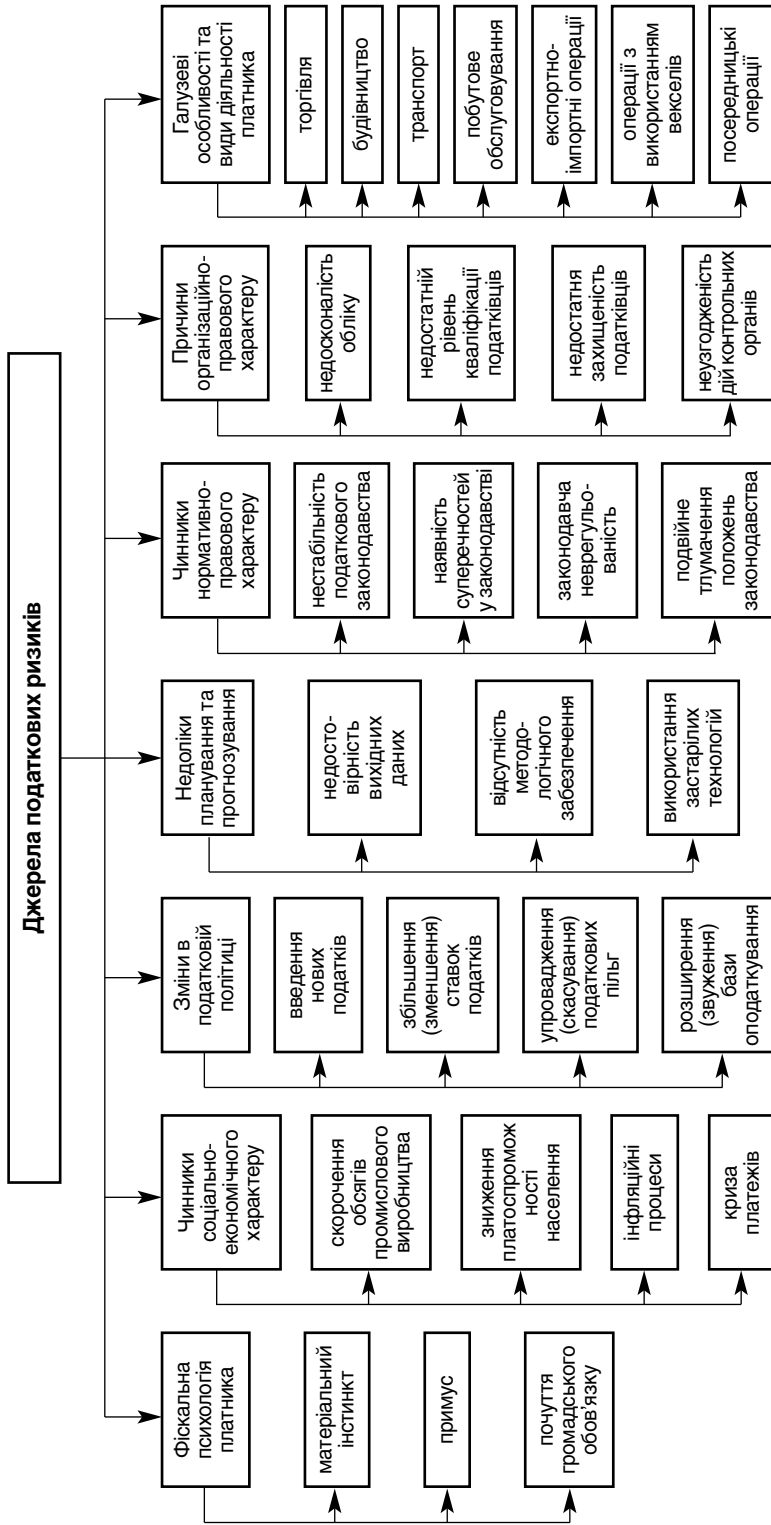

Рисунок 1. Джерела податкових ризиків.

ше, що платник є безпосереднім учасником виробничого процесу і прагне отримати те, що заробив. Матеріальний інстинкт підсилюється наявністю елемента спротиву примусові у процесі оподаткування. Навіть якщо зовні суб'єкт здається покірним і законослухняним, зокрема у питаннях сплати податків, підсвідомо він намагається протистояти примусові. Щоб зменшити цей чинник ризику, в державі вживається заходів із суспільного виховання у платників податків почуття громадського обов'язку щодо сплати податків. Це питання набуває особливої актуальності в Україні, де характерними є низька податкова культура і свідомість платників податків. І найкращих успіхів у цьому можна досягти лише тоді, коли платники бачитимуть, що сплачені ними кошти ефективно використовуються і повертаються членам суспільства у вигляді матеріальних і нематеріальних благ. Та цілком уникнути впливу цього чинника неможливо. Отже, у протиборстві корисливого інтересу й громадського обов'язку формується відповідна поведінка платника, і від того, який елемент переважає, залежатиме ступінь податкового ризику. На відміну від психологічних інші чинники можуть мати тимчасовий характер.

Дія одного або сукупності чинників призводить до виникнення певних видів податкових ризиків (рисунок 2).

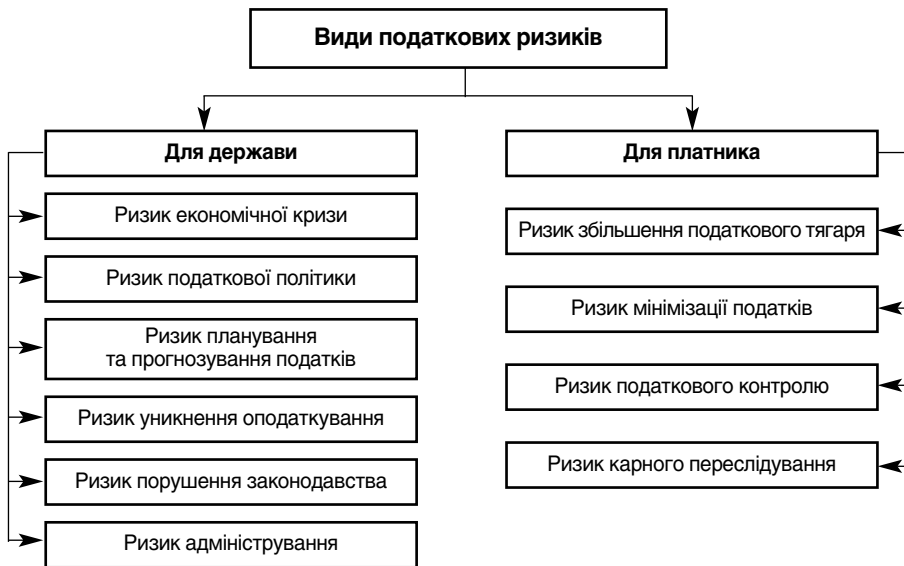

Рисунок 2. Види податкових ризиків.

Ризик економічної кризи виникає внаслідок погіршення макроекономічної ситуації в країні. За умови гнучкої податкової системи зниження обсягів виробництва автоматично призведе до зменшення податкових надходжень до бюджету. За негнучкої податкової системи у разі спаду виробництва насамперед виникає ризик втрат у платника.

Ризик податкової політики пов'язаний із введенням нових податків, зменшенням або збільшенням податкових ставок, запровадженням або скасуванням пільг тощо. Зміни у податковій політиці можуть призвести до втрат як у держави, так і у платника. Наприклад, зменшення податкових ставок, введення нових пільг може спричинити втрати надходжень до бюджету. Протилежні заходи сприятимуть виникненню ризику збільшення податкового тягаря або ризику мінімізації податків з боку платника.

Ризик прогнозування та планування податкових надходжень виникає з недосконалості цього процесу. Насамперед від помилок прогнозування та планування податків може постраждати державний бюджет. Так, якщо план податкових надходжень буде завищений і нереальний, то можуть виникнути труднощі з виконанням бюджету і мобілізацією необхідних для покриття запланованих видатків коштів. Та негативні наслідки цього процесу можуть торкнутися також і платників, оскільки може бути посилено податковий контроль.

Ризик уникнення оподаткування зумовлено насамперед фіскальною психологією платника. Його підсилюють причини нормативно-правового характеру. Платник намагається використовувати недосконалість законодавства, подвійне (неоднозначне) тлумачення тих чи тих положень на свою користь. Цей ризик процвітає в умовах великої кількості податкових пільг, коли платники намагаються штучно обґрунтувати підстави для їх застосування.

Причини нормативно-правового характеру призводять також до ризику порушення податкового законодавства. Ця група чинників спричиняє можливість втрат як у держави, так і у платників. Наприклад, неправильне тлумачення платником тих чи тих положень нормативно-правових актів може призвести до несвідомого порушення податкового законодавства, а отже, до втрат через сплату донарахованих у результаті перевірок обсягів податків, фінансових санкцій та адміністративних штрафів. Зазвичай недосконалість чинного законодавства призводить до несвідомих порушень значну кількість платників. Водночас можливі навмисні порушення законодавства з метою ухилення від сплати податків, що зумовлюється насамперед фіскальною психологією платників. Але цьому процесові можуть також сприяти галузеві особливості та специфіка окремих видів діяльності платника або окремих видів операцій. У зв'язку з цим розрізняють загальні і специфічні податкові ризики. До загальних належать ті види порушень податкового законодавства, які можуть мати місце у будь-якого платника. Специфічні — це види порушень, характерні лише для окремих платників і зумовлені саме галузевими особливостями або специфікою господарських операцій.

Недоліки організаційно-правового характеру спричиняють ризик адміністрування. Недостатній рівень обліково-аналітичної роботи, недосконала організація контрольної діяльності, низька кваліфікація податківців зменшують ефективність управління податковим боргом, результативність податкового контролю. У результаті суми податкового боргу списуються, багато порушень

залишаються невиявленими. Отже, зростає ризик бюджетних втрат. Зрозуміло, що наявність цієї групи чинників певною мірою вигідна платнику, оскільки це знижує ризик втрат, пов'язаних із податковим контролем.

Для платника характерними є ризик посилення податкового тягаря, ризик мінімізації податків, ризик податкового контролю, ризик карного переслідування податкового характеру. Розглянемо ці види ризиків детальніше.

Ризики посилення податкового тягаря властиві економічним проектам тривалого характеру, таким, як нові підприємства, інвестиції в нерухомість і устаткування, довгострокові кредити. До таких ризиків належать не лише виникнення нових податків і зростання ставок уже існуючих податків, а й скасування податкових пільг.

Великі інвестори в розвинених країнах мають цілі пакети інвестиційних програм, кожна із яких перебуває на певній стадії реалізації. Керування диверсифікованими інвестиціями приводить до формулювання досить складних на сьогодні завдань податкового планування — як врахувати майбутні податкові зміни, що впливають на низку інвестиційних проектів, щоб збільшити інтегрований показник вартості таких проектів. З огляду на податкові ризики, найбільшу небезпеку становить істотне збільшення ставок діючих податків і введення нових податків. Завдання врахування ризиків майбутнього посилення податкового тягаря може бути сформульоване як пошук оптимальних управлінських рішень щодо оперативного перерозподілу інвестиційних ресурсів з використанням вартісного критерію. Водночас оптимізація оподаткування не завжди пов'язана з ризиком посилення податкового тиску. Платники намагаються мінімізувати податки і уникати оподаткування з метою зниження податкового тиску, який склався в умовах чинного законодавства. Оскільки економічна діяльність за загальним правилом пов'язана з витратами і не може бути безкоштовною, то й оптимізація податків завжди має деяку ціну. Отже, виникає ризик втрат від мінімізації податків.

Витрати, пов'язані з оптимізацією оподаткування, можуть мати різний характер. За умови здійснення законної мінімізації — це витрати на податкові консультації і власне на організацію податкових схем, урахування податкових пільг, на участь посередників, відкриття офшорних зон тощо. За умови протиправної мінімізації — витрати спрямовуються на фірми-одноденки (ліхтарі), організацію протиправних схем, зокрема отримання готівки за фіктивними угодами, хабар тощо.

Під ризиками податкової мінімізації розуміють можливості зазнати фінансових збитків, пов'язаних з цим процесом, виражених у грошовому еквіваленті. Грошовий еквівалент є тут цілком об'єктивним, тому що можливі втрати — конфіскація товару, податкові штрафи — усе виражається в грошових сумах.

У сфері економічної діяльності, пов'язаної з мінімізацією, є свої найбільш поширені механізми. Ступінь їхньої відповідності закону в конкретних ситуаціях може бути різною. До них належать: кураторство з боку окремих керівни-

ків податкової служби, податкової поліції, митних органів; платне надання пільгових податкових схем, підприємств, посередників; одержання “правильних” роз’яснень контрольних органів; врегулювання окремих питань податкового контролю (інформування про форми і час податкового контролю, зменшення сум недоїмок податків за підсумками податкової перевірки, закриття юридичної особи без обов’язкової перевірки тощо).

Ризик податкового контролю виникає у зв’язку з можливими втратами через стягнення фінансових штрафів та адміністративних санкцій, передбачених за правопорушення податкового законодавства. Тобто — це ризик неусвідомлюваного порушення податкового законодавства або свідомого ухилення від сплати податків. Ризики податкового контролю істотно залежать від рівня активності платника податків щодо мінімізації податків. У законослужняного платника податків ризики податкового контролю досить невеликі і скоріше зводяться до можливості появи і виявлення податковими органами випадкових помилок податкового обліку. У платника податків, що починає активні дії щодо мінімізації податків, ці ризики істотно зростають, оскільки в своєму прагненні зменшити податковий тягар платник може вийти за межі дозволеного. Отже, вживання заходів щодо зменшення ризику податкового тягара може призвести до зростання ризику податкового контролю. У результаті загальні ризики мінімізації податків можна оцінити як сукупність можливих прямих збитків платника податків від податкового контролю, включаючи стягнення недоїмок і штрафів, а також можливі майбутні витрати на врегулювання негативної ситуації. У цьому разі оцінюються ризики звичайного податкового контролю, тобто контролю з боку територіальних податкових органів у межах їхньої звичайної діяльності. Ризики замовленого податкового контролю, ініційовані правоохоронними органами чи окремими високопосадовцями в рамках “політичного замовлення”, є форс-мажором і не можуть бути оцінені досить точно.

Викладене вище свідчить про те, що між різними видами ризиків існує певний взаємозв’язок.

Ризики податкового контролю включають також імовірність втрат від анулювання ліцензій, дозволів на здійснення підприємницької діяльності, ліквідації організації за позовом податківців.

До ризиків податкового контролю щодо фізичних осіб також відносять ризики, пов’язані з контролем за великими витратами.

Ризики карного переслідування. Істотні фінансові втрати можуть виникнути у платників податків і в межах карного переслідування за здійснення правопорушень, передбачених статтями Кримінального кодексу України. Карне переслідування автоматично означає витрати на кваліфікований супровід. Навіть якщо справу буде вирішено на користь платника, можуть бути значними негативні наслідки, зокрема це призводить до зниження іміджу підприємства та пов’язаних із цим негараздів. Ці ризики прямо стосуються не лише платників

податків, що ухиляються від сплати податків, а й цілком законослухняних підприємств — платників податків з великими фінансовими показниками.

Окрім цього, існує низка малоймовірних специфічних податкових ризиків, що не цілком піддаються класифікації, негативний вплив яких, проте, може бути досить великим. Так, у разі підвищеної публічної уваги податкової міліції до підприємства може виникнути багато додаткових проблем.

Майже усі види розглянутих податкових ризиків є актуальними для України. Так, на нашу думку, загрозою втрат надходжень до бюджету може бути ризик податкової політики. Як відомо, основним напрямом податкової реформи, яка нині розробляється в Україні, є істотне зниження податкового тиску. Але це може не призвести до розширення бази оподаткування за рахунок легалізації тінювих оборотів. Ми погоджуємося з думкою економістів, які вважають, що насправді немає жодних гарантій, що підприємці, відпрацювавши схеми ухилення від оподаткування, побажають вийти з „тіні” й сплачувати податки за зниженими ставками⁴. Отже, увагу, насамперед, слід приділити розробці ризиків уникнення оподаткування, порушення законодавства та адміністрування податків. Скорочення податкових пільг, двозначностей у законодавстві, уточнення окремих норм скоріше приведуть до мінімізації ризику бюджетних втрат. Ми також вважаємо, що досить нагальним в Україні є питання вдосконалення процесу адміністрування податків, особливо щодо застосування заходів впливу на податкову поведінку платника й стягнення податкового боргу, а також удосконалення податкового контролю й системи штрафних санкцій.

Отже, кожна із запропонованих груп податкових ризиків містить багато різновидів, кожний з яких потребує окремого якісного й кількісного аналізу з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку і податкової культури платників в Україні.

Насамкінець слід зазначити, що наведена класифікація показує лише основні напрями пошуку різноманітних податкових ризиків, кожний з яких може стати окремим питанням для дослідження. Важливою є проблема щодо оцінювання рейтингу значущості операційних ризиків у сфері оподаткування. Актуальним є також питання щодо сутності категорії "міра ризику" у сфері податкових відносин. Потребує подальшого дослідження проблема типологізації підходів до вимірювання податкових ризиків. Тут можна виокремити кілька концептуальних підходів, зокрема:

- вимірювання податкових ризиків як збитків у несприятливих ситуаціях;
- вимірювання на основі варіативності;
- вимірювання на основі сподіваної корисності;
- вимірювання на підґрунті показників чутливості щодо різних суб'єктів економічних відносин та їх ставлення до ризику.

---

⁴ Механизмы налогового менеджмента: Монография / Под общ. ред. проф. Лысенко Ю.Г. — Донецк: ООО "Юго-Восток, Лтд", 2005. — С. 67—68.